

სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობა სამხრეთ კავკასიაში 1918 წლის დასაწყისისთვის

კავკასია და პირველი მსოფლიო ომი

1914-1918 წლებში სამხრეთ კავკასია პირველი მსოფლიო ომის ახლო აღმოსავლეთის საომარ მოქმედებათა ასპარეზი გახდა. თუმცა გადამწყვეტი საბრძოლო მოქმედებები ევროპაში მიმდინარეობდნენ, კავკასიის ფრონტი მნიშვნელოვანი იყო თურქეთის, რუსეთისა და დიდი ბრიტანეთისთვის, მით უმეტეს, რომ ომის დასაწყისის წინა რამდენიმე წლის განმავლობაში მოცემულ რეგიონში რამდენიმე დიდი სახელმწიფოს³ ერთმანეთის მიმართ წინააღმდეგობრივი ინტერესები გადაიკვეთნენ.

პანთურანიზმის⁴ (პანთიურქიზმის⁵) და პანისლამიზმის⁶ იდეოლოგიის ძლიერი გავლენის ქვეშ მყოფი ახალგაზრდა თურქი⁷

³ რაიმე თვალსაზრისით (სამხედრო, ბირთვული...) ძლიერი სახელმწიფოს აღმნიშვნელი სიტყვის (ინგ. power, გერმ. die Macht, რუს. держава) ქართულ ენაში ზუსტი შესატყვისის უქონლობის გამო ორიგინალის ტექსტის ეს სიტყვა გადმოღებული იქნება როგორც „დიდი სახელმწიფო“ ან „წამყვანი სახელმწიფო“ (მთარმგ. შენიშვნა).

⁴ თურანი – აქ: (ავესტ. Tūirīānam, ფარსი Tūrān – თურების ქვეყანა) – ავესტაში და შუა სპარსულ (ფალაურ) ლიტერატურაში მოხსენებული ისტორიული რეგიონი ცენტრალურ აზიაში, რომელიც ძველად დასახლებული იყო სკვითური და ირანული ტომებით საერთო სახელწოდებით „თურა“.

⁵ პანთიურქიზმი – თიურქულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხებით დასახლებულ სახელმწიფოებში გავრცელებული კულტურული და პოლიტიკური მიმდინარეობა, რომლის საფუძველში დევს ეთნიკური, კულტურული და ენობრივი ერთიანობის საფუძველზე მათი კონსოლიდაციის იდეები.

ლიდერები თავისი აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრების გარეთ ფართო ექსპანსიას გეგმავდნენ. მათი მიზანი იყო მეგაიმპერიის შექმნა, რომელიც გააერთიანებდა ყველა თიურქულენოვან, ასევე ზოგიერთ არათიურქულენოვან ხალხებს რუსული კავკასიის, ყირიმის, შუა აზიის, ვოლგისპირეთის, ურალის, ასევე სპარსეთის⁸, ავღანეთის და ბრიტანეთის ინდოეთისა და დასავლეთ ჩინეთის (სინძიანი და განსუ) მუსლიმანებით დასახლებული ტერიტორიების შთანთქმის გზით.⁹

ქართულად ტერმინი „პანთიურქიზმი“, „თიურქული“ (უფრო სწორი იქნებოდა – პანთიურქიზმი, თიურქული) ნახმარია როგორც თურქეთის რესპუბლიკის ძირითადი, თურქული ეთნოსისა (ინგ. Turk, გერმ. Türke, რუს. турок) და მათი ენის (ინგ. Turkish, გერმ. das Türkische, რუს. турецкий) კერძო დასახელებისგან განსხვავებული აღნიშვნა; „თიურქები“ და „თიურქული ენები“ (ინგ. Turkic languages, გერმ. Turksprachen, რუს. тюркские языки) ყველა *თიურქულენოვანი* ხალხისა (ინგ. Turks, გერმ. Türkvolker, რუს. тюркские народы) და მათი ენების კრებითი დასახელებაა. თიურქული ენები – აზიასა და აღმოსავლეთ ევროპაში ფართოდ გავრცელებული მონათესავე ენების ოჯახი ალთაის პირობითი მაკროოჯახის შემადგენლობაში; ამ ენების გავრცელების სფერო განვრცობილია ჩრდილო-აღმოსავლეთში მდინარე კოლიმას აუზიდან სამხრეთ-დასავლეთში ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირომდე; მოლაპარაკეთა საერთო რიცხვია 180 მილიონი.

⁶ რელიგიურ-პოლიტიკური გაერთიანება, რომლის საფუძველში დევს წარმოდგენები: ა) მთელი მსოფლიოს მუსლიმანთა სულიერი ერთიანობაზე სოციალური, ეროვნული ან სახელმწიფოებრივი კუთვნილებისგან დამოუკიდებლად და ბ) პოლიტიკური გაერთიანების აუცილებლობაზე უმაღლესი სასულიერო მეთაურის (ხალიფას) ძალაუფლებით. ჩამოყალიბდა XIX საუკუნის ბოლო მეოთხედში.

⁷ „ახალგაზრდა თურქები“ (თურქ. Genç Türkler, ფრ.-თურქ. Jön Türkler), ითიჰადელები – „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის წევრებისა და მათი მომხრეების ევროპაში გავრცელებული სახელწოდება (ევროპის პოლიტიკურ წრეებში გავრცელებულ სახელწოდებათა – „ახალგაზრდა გერმანელებისა“ და სხვათა ანალოგიით). ახალგაზრდა თურქები კონსტიტუციონალისტები იყვნენ და მიზნად სულთნის თვითმპყრობე-ლური ხელისუფლების კონსტიტუციური წყობილებით შეცვლას ისახავდნენ.

⁸ 1935 წლამდე ირანს ოფიციალურად სპარსეთი ეწოდებოდა.

⁹ W.W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy during the First World War* (London, 1957), pp. 28-29.

რუსეთს, თავის მხრივ, ხმელთაშუა ზღვაზე გასვლა აინტერესებდა შავი ზღვის სრუტეების (ბოსფორისა და დარდანელის) კონსტანტინოპოლთან ერთად მიერთების გზით¹⁰ ანდა კავკასიიდან კილიკიის სანაპირომდე ფართო „კორიდორის“ მიღების გზით თურქული სომხეთისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის¹¹ ქრისტიანული (უმეტესწილად სომხური) მოსახლეობის სიცოცხლისა და საკუთრების დაცვის საბაბით.¹² მაგრამ თურქეთის წინააღმდეგ „სომხური კარტის“ გათამაშებისას რუსეთის იმპერიის მთავრობას არ სურდა 1878 წლის რუსეთ-თურქეთის ომის გამოცდილების გამეორება და „მეორე ბულგარეთის“¹³ შექმნა, ახლა უკვე ახლო აღმოსავლეთში.¹⁴ სომხეთის მთიანეთზე რუსეთის მომავალი ბატონობის საიმედო უზრუნველყოფის მიზნით სანკტ-პეტერბურგის მაღალ კაბინეტებში კონფლიქტის გადავივებას აქეზებდნენ ქრისტიან სომხებსა და თურქ მუსლიმანებს შორის, ასევე ამუშავდნენ „კაზაკების ტიგროს-ევფრატის ოლქის“¹⁵,

¹⁰ Gottlieb, p. 39.

¹¹ მცირე აზია, ანატოლია (ბერძ. ἀνατολή – (მზის) ამოსვლა, აღმოსავლეთი; სახელწოდება გაჩნდა ანტიკურ ხანაში. თურქ. Anadolu) – ნახევარკუნძული აზიის დასავლეთში, თანამედროვე თურქეთის ცენტრალური და დასავლეთი ნაწილი; ხშირად ასე უწოდებენ თურქეთის აზიურ ნაწილს, ევროპული ნაწილისგან (რუმელია) განსხვავებით.

¹² ЦГИА – РА, фонд. I, оп. 1, д.209, с. 3-5.

¹³ E. A. Adamov, Ed., *Partition of Asian Turkey in Accordance with the Secret Documents of the Former Ministry of Foreign Affairs* (Moscow, 1924), p. 158. С. Лурье, «Я все равно паду на той... Карабах как армяно-русский культурный конфликт», *Русский журнал*, Авг. 24, 2009, стр. 9-12.

¹⁴ ბულგარეთის სახელმწიფოებრიობა 1878 წელს ადადგინეს 1878 წლის რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად. რუსეთის იმპერიული გეგმების საწინააღმდეგოდ ბულგარეთის ახალმა სახელმწიფომ უარი თქვა რუსეთის სატელიტად გახდომაზე, რამაც აღშფოთება გამოიწვია როგორც რუსეთის პოლიტიკურ ზედა ფენებს შორის, ისე რუსულ საზოგადოებაში.

¹⁵ ოლქი (ინგ. Province, region; გერმ. Gebiet) – ზოგადად განსაზღვრული არსებითი ნიშნით (ზუნებრივი პირობები, ისტორიული ტრადიციები, ეთნიკური ან ეკონომიკური თავისებურებები) გამოყოფილი რაიმე ტერიტორიის ნაწილი. აქ: რუსეთის იმპერიაში ოლქი (область, ძვ. სლავ. областъ - ფლობა) როგორც ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ნაწილი გუბერნიის ტოლმნიშვნელოვანი იყო, მაგრამ ქმნიდნენ მხოლოდ განაპირა ეროვნულ მხარეებში, გეოგრაფიულად დამორეზულ მხარეებში ან

რომელშიც ყუბანისა და თერგის კაზაკების, ქურთი-იეზიდებისა და კავკასიის სომხების ჩასახლება იგეგმებოდა, ორგანიზაციის გეგმებს.¹⁶

აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში¹⁷ რუსეთის მზარდი ამბიციები შეფიქრიანებას იწვევდა დიდი ბრიტანეთის სამთავრობო წრეებში, რომლებიც ამავე დროს ასევე დაინტერესებულნი იყვნენ გერმანიის გავლენის ქვეშ სულ უფრო მოქცეული ოტომანთა იმპერიის¹⁸ დეზინტეგრაციაში. მაგრამ „დიდი თურქეთის“

კაზაკების ჯარების ტერიტორიებზე. ოლქის მმართველობა იმით განსხვავდებოდა გუბერნიისგან, რომ მის ტერიტორიაზე ყოველთვის იმყოფებოდა ჯარი და მისი უფროსი ერთდროულად სამოქალაქო და სამხედრო მმართველობის მეთაური იყო. 1914 წ. ამიერკავკასიის ოლქები: ბათუმის ოლქი (1878 წლიდან; ართვინისა და ბათუმის ოკრუგები), ყარსის ოლქი (1854 წლიდან; ყარსის, არტანის, კალიზმანის და ოლთისის ოკრუგები), დაღესტნის ოლქის ჩათვლით, რომელიც ტერიტორიულად ამიერკავკასიაში არ შედიოდა; ჩრდილო კავკასიაში – თერგის ოლქი, ყუბანის ოლქი.

¹⁶ А. Уткин, *Первая Мировая война* (Москва, 2000), стр. 39.

3. Авалов, *Независимость Грузии в международной политике, 1918-1921* (Париж, 1924), с. 26.

¹⁷ იშვიათი ტერმინია, ახლა ძირითადად იყენებენ ნატოს ოფიციალურ მასალებში სამსახურებრივი გამოყენებისთვის. მოიცავს როგორც ხმელთაშუაზღვისპირეთის აღმოსავლეთ სანაპიროს ქვეყნებს, ისე შავი ზღვისპირეთის ქვეყნებსაც, რადგან შავი ზღვა გარკვეულწილად ხმელთაშუა ზღვის ყურეა. გეოგრაფიულის გარდა მნიშვნელობა აქვს ისტორიულ ასპექტსაც: ყველა ეს ქვეყანა ძველ დროში აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) იმპერიის ან ნაწილი, ან მისი გავლენის სფეროში იყო.

ახლა აქ შედიან ისეთი ქვეყნები ან რეგიონები, როგორცაა: მთლიანად ბალკანეთი, რუმინეთი, ზღვისპირა უკრაინა, რუსეთის შავი ზღვისპირეთი, მთელი კავკასია რუსული კავკასიის, საქართველოსა და სომხეთის ჩათვლით (თეორიულად აზერბაიჯანისა და დაღესტნის გამოკლებით, მაგრამ პრაქტიკულად მათაც ყოველთვის თვლიან), მთელი თურქეთი, კვიპროსი, სირია, იორდანია, ისრაელი, ლიბანი და ევვიპტე. ზოგიერთს ამ შემადგენლობანი ერაყი და ირანიც კი შეეყავს.

¹⁸ ოსმალეთის იმპერია (Osmanlı İmparatorluğu, სიტყვა „ოსმალეთი“ მომდინარეობს მმართველი ოსმანების (ოსმალების) დინასტიის დამფუძნებლის, ოსმან I სახელიდან, რომელიც არაბული წარმოშობის სახელის სპარსული ფორმიდან „უტმან“-იდან წარმოსდგება), ოტომანთა იმპერია, ჩამოყალიბდა XV-XVI საუკუნეებში თურქების მი-

დემონტაჟი პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო რუსეთის მხარდაჭერის გარეშე, რაც, თავის მხრივ, მხოლოდ სერიოზული ბონუსების გაცვლით იყო შესაძლებელი. და მიუხედავად ამისა, ბრიტანეთის მთავრობას აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში გერმანული სამხედრო-საზღვაო ბაზების დანახვას კონსტანტინოპოლზე რუსეთის დროშის დანახვა ერჩია.¹⁹

როცა 1914 წლის ივლის-აგვისტოში ბოლოსდაბოლოს ატყდა მსოფლიო ომი და ევროპის ველებზე ფართომასშტაბიანი სამხედრო მოქმედებები დაიწყო, ანტანტის დიდი სახელმწიფოები,²⁰ თურქეთის დანაწევრების მათი სურვილისა და „ოტომანთა მემკვიდრეობისთვის“ ბრძოლაში მეტოქეობის მიუხედავად, ამ ქვეყნის ნეიტრალიტეტის შენარჩუნებას ან, უკიდურეს შემთხვევაში, გერმანია – ავსტრია-უნგრეთის ალიანსთან მისი მიერთების მნიშვნელოვნად გადავადებას იმედოვნებდნენ. მაგრამ დიდი ბრიტანეთის, საფრანგეთისა და რუსეთის იმედებს, გაქცეოდნენ რამდენიმე ახალი ფრონტის გახსნას, განხორციელება არ ეწერათ და ყველა მათი დიპლომატიური უვერტიურა უშედეგო აღმოჩნდა. გერმანიის ძლიერი გავლენის ქვეშ მყოფმა ოტომანური თურქეთის მმართველებმა გერმანიისა და ავსტრია-უნგრეთის მხარეზე ომში ჩარევის შესახებ გადაწყვეტილება მიიღეს. 1914 წ. 9 აგვისტოს ოტომანთა იმპერია რუსეთის სამფლობელოებს დაესხა თავს. იმავე წლის 2 ნოემბერს სასაზღვრო შეტაკებების სერიის შემდეგ რუსეთმა ომი გამოუცხადა თურქეთს და კავკასია საომარ მოქმედებათა ასპარეზად გადაიქცა.²¹

ოცთვიანი პერიოდის განმავლობაში, 1915 წლის გაზაფხულიდან დაწყებული და 1916 წლის შემოდგომით დამთავრებული, რუსეთის არმიებმა მნიშვნელოვნად წაიწიეს წინ თურქული სომხეთის, ლაზისტანის (ლაზონის) და ჩრდილო ირანის ფარგლებში, დაიპყრეს ვრცელი ტერიტორიები. იმავე დროში დიდი ბრიტანეთისა და საფრანგეთის ჯარები ნელ-ნელა, ნაბიჯ-ნაბიჯ

ერ აზიაში, ევროპასა და აფრიკაში დაპყრობების შედეგად. XVII ს. ბოლოდან თანდათან დაკარგა დაპყრობილი ტერიტორიები, 1918 წ. პირველ მსოფლიო ომში დამარცხების შემდეგ საბოლოოდ დაიშალა.

¹⁹ S. McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (London, 2011), pp. 41-76.

²⁰ დიდი ბრიტანეთი, საფრანგეთი და რუსეთი.

²¹ А.М. Зайончковский, *Первая Мировая война* (Санкт-Петербург, 2002), стр. 299.

იპყრობდნენ ოტომანთა იმპერიის სამფლობელოებს მესოპოტამიასა და პალესტინაში. 1916 წლის ბოლოსთვის კი რუსეთის გენერალურმა შტაბმა რამდენიმე გეგმის დამუშავება დაიწყო კონსტანტინოპოლის დასაპყრობად. ეს გეგმები შეიცავდნენ დარდანელზე ბრიტანეთის ფლოტის შესაძლო შეტაკებასთან კოორდინირებულ მასირებულ საზღვაო დესანტის გადმოსხმას ბოსფორზე.²²

საიქს-პიკოს შეთანხმება

1916 წლის თებერვალ-მარტში აღმოსავლეთ თურქეთში რუსეთის სამხედრო ტრიუმფის შუქზე დიდი ბრიტანეთის, საფრანგეთისა და რუსეთის მთავრობებმა ხელი მიჰყვეს ოტომანთა იმპერიის დასაწილებათაზე მოლაპარაკებებს. 1915 წლის აპრილის შუა რიცხვებში გახსნილი მოლაპარაკების პროცესი 1916 წლის 16 მაისს საიდუმლო კონვენციის ხელმოწერით დასრულდა.

ამ კონვენციამ, რომელიც დღეს ცნობილია როგორც საიქს-პიკოს შეთანხმება (ზოგიერთ წყაროში – საზონოვ-საიქს-პიკოს შეთანხმება), რომლის დებულებები რამდენადმე მოდიფირებული იყო რუსეთ-ბრიტანეთის მოლაპარაკებების სერიით, რასაც ადგილი ჰქონდა 1916 წლის 31 მარტიდან 1 სექტემბრამდე, დაადასტურა რუსეთის მოთხოვნა შავი ზღვის სრუტეებზე, ასევე მის სამფლობელოებზე არა მხოლოდ ბითლისის²³, ვანისა²⁴ და ერზურუმის²⁵ ვილაიეთების,²⁶ არამედ ასევე ტრაპიზონის ვილა-

²² И.Ф. Плотников, Александр Васильевич Колчак: жизнь и деятельность (Ростов-на-Дону, 1998), стр. 71-74.

П.Н. Зырянов, Адмирал Колчак, верховный правитель России (Москва, 2012), стр.283-290.

²³ ბითლისი (თურქ. Bitlis, ქურთ. Bidlîs) – ქალაქი და რაიონი ბითლისის ილში თურქეთის აღმოსავლეთში.

²⁴ ვანი (თურქ. Van, ქურთ. Wan) – ქალაქი (ვანის ტბის აღმოსავლეთი სანაპიროს მახლობლად) და ილი თურქეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთში.

²⁵ ერზურუმი (ერზერუმი, არზრუმი, თურქ. Erzurum) – ქალაქი თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთში, ერზურუმის პროვინციის ადმინისტრაციული ცენტრი; ბიზანტიის მფლობელობის დროს – თეოდოსიოპოლი, არაბული ხალიფატის – ყალიყალა, XI საუკუნიდან სელჯუკების დროს თანამედროვე სახელი მიიღო. 1514 წლიდან ოსმალთა იმპერიის შემადგენლობაშია. ერზურუმის რაიონი არაერთგზის იყო საომარი

იეთის ნახევრისა და ულ-აზიზისა²⁷ და დიარბაყირის²⁸ ზოგიერთი ნაწილის მიერთების გარანტიას იძლეოდა. დასახელებული კონვენციის პირობით საფრანგეთი ღებულობდა სივასის²⁹ ვილაიეთს, ულ-აზიზისა და დიარბაყირის ვილაიეთების დარჩენილ ნაწილებს, ასევე კილიკიასა და ლიზანს მთლიანად. საფრანგეთს ასევე ერგებოდა გავლენის ვრცელი სფერო სირიასა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. დიპლომატიური მიმოწერის მსვლელობაში, რომელიც კონვენციის დადებას უძღოდა წინ, როგორც ბრიტანელი, ისე რუსი ოფიციალური პირები რეგიონში სომხეთის ავტონომიის სხვადასხვა ფორმებს განიხილავდნენ. ამასთან საქართველოს რაიმე

მოქმედების არენა. 1919 წლიდან ქემალისტური რევოლუციის ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი.

²⁶ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული თურქეთში; ოსმალეთის იმპერიაში XVI საუკუნის ბოლოდან 1860-იან წლებამდე ეწოდებოდა ეიალეთი (თურქ. eyalet, არაბ. „იიალა“ – მმართველობა), ჩვეულებრივად არაოფიციალურად – ფაშალიყი. 1864 წ. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფის რეორგანიზაცია გააკეთეს და 1866 წლიდან ვილაიეთი (ილი, არაბ. wilāyah – მართვა) ეწოდა.

²⁷ ელაზიდი (Elâzığ) – ქალაქი და ვილაიეთი თურქეთის აღმოსავლეთში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში. ქალაქი ახლანდელ ადგილზე დაარსდა 1834 წ. სახელწოდებით მამურეთ-ულ-აზიზი (Mamuretül-Aziz), რაც ხალხურ გამოთქმაში გამარტივდა – ელ-აზიზი (El Aziz), XX საუკუნეში კი თანამედროვე სახელწოდება მიიღო. არის მთებში განლაგებული ძველი ქალაქის ჰარპუტის (Harput) გაგრძელება დაბლობში.

²⁸ დიარბაყირი (Diyarbakır) – ქალაქი და ილი თურქეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მდინარე ტიგროსზე. ამ ძველი ქალაქის ისტორიული სახელია ამიდა ან ამედი. 640 წ. დაიპყრო ბექირის (ან ბექრის) არაბულმა ტომმა და დიარბეყირი ეწოდა. იყო ერთ-ერთი პუნქტი აბრეშუმის დიდ გზაზე. 1814 წლის ბოლოს, ქურთების ბელადის ბერდჰან-ბეის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ გახდა „პროვინცია ქურთისტანის“ ცენტრი და არაოფიციალური დედაქალაქი. 1923 წ. დიარბეყირზე კონტროლი დაამყარეს ქემალისტებმა. 1937 წ. ათათურქი ადგილობრივ ქურთებთან მორიგი კონფლიქტის შემდეგ პირადად ეწვია დიარბეყირს და ქურთებისთვის პოპულარული სახელის თანახმიანი დიარბაყირით (თურქ სიტყვიდან "bakır" – სპილენძი) შეცვლის ბრძანება გასცა.

²⁹ სივასი (Sivas) – ქალაქი და ვილაიეთი თურქეთში, ცენტრალურ ანატოლიაში. ადრინდელი სახელწოდებები: დიოსპოლის (ბერძ.), სებასტია, სევასტია (ლათ. Sebastia, Sebastea, Sebasteia)

ავტონომიის საკითხი არც სიტყვიერი, არც წერილობითი მოლაპარაკების დროს საერთოდ არ დამდგარა.³⁰ შედეგად 1917 წლის გაზაფხულისთვის სრულიად რეალურად წარმოიდგინებოდა როგორც ჯერ კიდევ ოფიციალურად ოტომანთა იმპერიის შემადგენლობაში მყოფი ძირითადი ისტორიული სომხური, ისე ყველა ისტორიული ქართული მიწების რუსეთის გვირგვინის ქვეშ მალე გაერთიანება.

მაგრამ 1917 წლის დასაწყისში რუსეთში მომხდარ დიდ ძვრებთან დაკავშირებით რეგიონში სიტუაცია ძირეულად შეიცვალა. 1917 წლის მარტში იმპერია დაირღვა, მონარქია გაუქმდა, ქვეყანაში გამოცხადდა რესპუბლიკა. ამავე მომენტში კავკასიის ფრონტი სტაგნაციის ფაზაში შევიდა. სივასისა და ჰარაპუტის დაპყრობის დაგეგმილი ოპერაციები შეაჩერეს, ისევე როგორც ბოსფორზე დესანტისა და კონსტანტინოპოლის დაკავების გეგმა. დიდი მთავარი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე (რომანოვი) და გენერალი იუდენიჩი, რომლებიც 1915-1916 წლებში ძღვევამოსილი სარდლები იყვნენ, პოსტიდან გადააყენეს და მათ კავკასიის არმია დატოვეს. ახალი მეთაური – გენერალი პრჟევალსკი ამაოდ ელოდა რესპუბლიკის მთავრობისგან ახალ მითითებებს, რომლებიც ვერ მიიღო. ამასთან ირანში გენერალ ბარათოვის საექსპედიციო კორპუსის ცხენოსანმა ქვედანაყოფებმა თვითნებური ევაკუაცია დაიწყეს. უმოქმედობის, ცუდი მომარაგებისა და უფროსობის რევოლუციამდელი სიტემებისა და დისციპლინის მოშლის გამო დაშლის პროცესი დაიწყო კავკასიის არმიის დანარჩენ ნაწილშიც. 1917 წლის მაისიდან კავკასიის ფრონტზე ფაქტიური დაზავება დამყარდა,³¹ 18 დეკემბერს ცეცხლის შეწყვეტაზე ერზინჯანში³² ხელმოწერილმა შეთანხმებამ კი ბოლო მოუღო ყველა საომარ მოქმედებას 1918 წლის დასაწყისამდეც.³³

³⁰ Richard Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence 1918* (Los Angeles, 1969), pp. 59-62.

Sean McMeeke, *The Russian Origins of the First World War* (London, 2011), pp. 194-213.

Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923* (London, 1984), p. 55.

³¹ Зайончковский, стр.646-648.

³² ქალაქი და ერზინჯანის პროვინციის ადმინისტრაციული ცენტრი აღმოსავლეთ ანატოლიაში, თურქეთში.

³³ Kazemzadeh, pp. 82-83.

რევოლუციური ქალის კავკასიაში და ჩრდილოეთ სპარსეთში
(ჩრდილოეთ ირანში)

1917 წლის მარტიდან 1918 წლის თებერვლამდე პერიოდი ქალის სწრაფი გავრცელებით აღინიშნა რუსეთის მთელ იმპერიაში, აღმოსავლეთ თურქეთსა და ჩრდილოეთ სპარსეთში რუსეთის მიერ ოკუპირებული ტერიტორიებისა და კავკასიის ჩათვლით.

მდგომარეობა რუსეთ-თურქეთის ფრონტზე
(1917 წლის მარტი – 1918 წლის თებერვალი)

1917 წლის ნოემბრამდე რუსეთის რესპუბლიკის დროებითი მთავრობა ომის გაგრძელების განზრახვის შესახებ დემაგოგიური განცხადებების მიუხედავად პრაქტიკულად არანაირ ძალისხმევას არ იჩენდა ფრონტებზე სიტუაციის გასაუმჯობესებლად. ამავე დროს რუსეთის შეიარაღებული ძალების „დემოკრატიზაციის“ მცდელობებმა ისინი შემდგომ გახრწნამდე მიიყვანეს. დაუმორჩილებლობა, მასიური დეზერტირობა და, საბოლოოდ, თვითნებური ევაკუაცია და თვითდემობილიზაცია ნორმა გახდა. რუსეთ-თურქეთის ფრონტი გამონაკლისი არ იყო, მიუხედავად იმისა, რომ იქ, დენიკინის მტკიცებით, ტრაგედიამ ნაკლებად დრამატული ფორმა მიიღო და უფრო ნელა მიმდინარეობდა, ვიდრე ძირითად ავსტრია-გერმანიის ფრონტზე.³⁴ რუსეთის სათავდაცვო ძალები შავი ზღვის სანაპიროზე თირებოლუდან სპარსეთის ქურთისტანში ქერმანშაჰამდე თანდათან „წაილეკნენ“ და ნოემბრის დასაწყისისთვის ფაქტიურად არსებობა შეწყვიტეს.³⁵ 7 ნოემბრის ბოლშევიკური გადატრიალებისა და მეორე დღეს რუსეთის ახალი მთავრობის მიერ გამოქვეყნებული „ზავის შესახებ დეკრეტის“ შემდეგ რუსეთის ოფიცრების, ჯარისკაცებისა და კაზაკების მხოლოდ მცირე რაოდენობა იყო მზად მოკავშირეების მხარეზე თურქეთთან ომის გასაგრძელებლად „ეროვნულ ფორმირებებთან“ ერთად. ეს ფორმირებები შედგებოდნენ 21 ათასი სომეხისა და 10 ათასი ქართველისგან, რომელთა საბრძოლო მომზადება და მორალური მდგომარეობა საეჭვო იყო რუსეთის ძველი საიმპერატორო არმიის ნაწილებთან შედარებით, რომლებიც

³⁴ W.E.D. Allen, P. Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Nashville, 1953), p. 449.

³⁵ *Op. cit.*, p. 457.

საკმაოდ წარმატებულად მოქმედებდნენ 1916 წლის ბოლომდეც კი.³⁶ ფრონტის გამაგრების მიზნით დოქტორმა აკოფ ზავრიევმა და რუსეთის სომხების სხვა ლიდერებმა მოლაპარაკებები ჩაატარეს რუსეთის დროებითი მთავრობის მინისტრ-თავმჯდომარესთან ალექსანდრ კერენსკისთან და დაარწმუნეს, ავსტრია-გერმანიის ფრონტიდან სომხური წარმოშობის რუსი ჯარისკაცები დასავლეთ სომხეთში გაეგზავნა. ნოემბრის დასაწყისში, სულ რამდენიმე დღით ადრე ბოლშევიკურ სახელმწიფო გადატრიალებამდე, დაახლოებით 35.000 სომეხმა ოფიცერმა და ჯარისკაცმა მიიღეს ბრძანება კავკასიის ფრონტზე გადადისლოცირებაზე.³⁷ თეორიულად ეს სერიოზული სამხედრო ძალა იყო, რომელიც შეიძლებოდა სრულიად საკმარისი ყოფილიყო, რომ უკუეგდოთ ოსმანთა იმპერიის მიერ რევანშის აღებისა და წინა კამპანიის დროს რუსეთის ჯარის მიერ ხელში ჩაგდებული ტერიტორიების ბრძოლით დაბრუნების ნებისმიერი მცდელობა. მაგრამ ზემოთ მოხსენებული სამხედრო მოსამსახურეებიდან მხოლოდ ცოტა თუ დაემორჩილა დროებითი მთავრობის მეთაურის ბრძანებას, მათგან უმეტესობამ კი, ვინც დაემორჩილა, ბაქოს იქით გაღწევა ვერ შეძლო.³⁸

კავკასიის ქრისტიანი მოსახლეობის საბედნიეროდ ფრონტის მეორე მხარეს განლაგებულ, რიცხოვნობად 50.000 ჯარისკაცსა და ოფიცრამდე შემადგენლობის თურქულ ჯარს სრული გამოფიტვისა და ცუდი მომარაგების მიზეზით 1918 წლის გაზაფხულამდე არ შეეძლო საბრძოლო მოქმედების განახლება.³⁹ მაგრამ კავკასიის ფრონტზე ჩაწყენარების პერიოდში ენვერ-ფაშას⁴⁰ ახალგაზრდა

³⁶ *Op. cit.*, pp.457-459.

³⁷ R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road of Independence, 1918* (Berkeley, 1967), p. 81.

³⁸ *Op. cit.*

³⁹ Allen, Muratoff, pp. 437-438 and 450.

Hovannisian, p. 121.

⁴⁰ ფაშა (თურქ.*paşa*; ძვ.-სპ. *pāti-xšāya*-დან – მმართველი) – უმაღლეს წარჩინებულ სამოქალაქო და სამხედრო მოხელეთა ტიტული ოსმალეთის იმპერიაში. XIX საუკუნის რეფორმების და რეგულარული ჯარის შექმნის შემდეგ გენერლებისა და მინისტრების საპატიო ტიტული გახდა. თურქეთის რესპუბლიკაში ტიტული შენარჩუნდა მხოლოდ გენერლებზე, 1934 წელს კი გაუქმდა. ოსმალეთის იმპერიის დაშლის (1918) შემდეგ შენარჩუნდა ეგვიპტეში (1952 წლამდე) და ერაყში (1958 წლამდე).

თურქების მთავრობა ყურადღებით ადევნებდა თვალს მოვლენათა მსვლელობას რევოლუციურ რუსეთში და თავის ჯარს შეტევაზე გადასასვლელად ამზადებდა. 1917 წ. დასასრულს კავკასიის ფრონტის ოტომანური ჯარისგან ჩამოყალიბდა მესამე არმია მეჰმედ ვეჰიბ-ფაშას⁴¹ მეთაურობით. ამ არმიის დახმარებით თურქეთის სარდლობა გეგმავდა ომის მსვლელობაში დაკარგული ტერიტორიების ბრძოლით დაბრუნებას და, შეძლებისდაგვარად, შეტევის განვითარებას რუსეთის სამფლობელოებზე კავკასიაში. ამ შეტევის წარმატების შემთხვევაში იგეგმებოდა შემდგომი ექსპანსია შუა აზიისა და ქვემო ვოლგის რაიონებში ამ თავის დასაწყისში ნახსენები პანთურანული გეგმების სარეალიზაციოდ.⁴²

კავკასიის რეგიონში ანტანტის მომხრეებს ერთგვარ ოპტიმიზმს აძლევდა ომში აშშ-ის ჩარევა, რაც 1917 წლის აპრილში მოხდა, ასევე 1917 წლის დეკემბერში ბრიტანული მცირე საექსპედიციო კორპუსის შექმნა, რომელიც ცნობილია სახელწოდებით „დენსტერფორს“ («Dunsterforce»), მისი მეთაურის, გენერალ ლიონელ დენსტერვილის (Lionel Charles Dunsterville, 1865-1946) სახელის მიხედვით; კორპუსი განკუთვნილი იყო უკვე ბრიტანელების მიერ დაკავებული მესოპოტამიიდან სამხრეთ კავკასიაში გადაყვანისთვის ბაქოს ნავთობის საბადოების დასაცავად თურქეთის შესაძლო შემოჭრისგან.⁴³ მაგრამ ომში აშშ-ის მონაწილეობა დასავლეთის ფრონტით შემოიფარგლებოდა, დენსტერვილის ბრიტანული მცირე კორპუსი კი მეტისმეტად მცირერიცხოვანი იყო და ჯერ მეტისმეტად შორს იმყოფებოდა.

სოვეტიზაცია ან სეპარატიზმი?

(1917 წლის ნოემბერი – 1918 წლის თებერვალი)

ნოემბრის („ძველი სტილით“ – ოქტომბრის) გადატრიალების წარმატებას მოჰყვა ბოლშევიკური („საბჭოთა“) ადმინისტრაციის აღიარება ყოფილი იმპერიის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე,⁴⁴

⁴¹ 1916 წ. ვეჰიბის არმია რამდენჯერმე დამარცხდა რუსეთის ჯარებთან. 1918 წ. რუსეთის ომიდან გამოსვლის შემდეგ ვეჰიბის არმია შეტევაზე გადავიდა და ყველა დაკარგული ტერიტორია დაიბრუნა.

⁴² Allen, Muratoff, p.459.

⁴³ L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce* (London, 1920), pp. 1-30. Allen, Muratoff, p. 483

⁴⁴ ხშირად ერთგვარი წინააღმდეგობის შემდეგ.

გერმანულ – ავსტრია-უნგრული ოკუპაციის ზონისა და რამდენიმე განაპირა რეგიონის – მათ შორის ფინეთის დიდი ნაწილის, უკრაინისა და კავკასიის გამოკლებით (იხ. რუკა 30-ე გვერდზე). შემდგომში ამ პროცესს „სოვეტიზაცია“ ეწოდა, საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში კი ცნობილია როგორც „საბჭოთა ხელისუფლების ტრიუმფალური სვლა“. კავკასიის ყოფილი სამეფისნაცვლოს [გაუქმდა 1917 წლის 4 მარტს და შეიცვალა ორგანოთი სახელწოდებით „ამიერკავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტი“, ე. წ. **ოზაკომი** (ОЗАКОМ – «Особый Закавказский Комитет»), რომელიც მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის მმართველობაზე იყო პასუხისმგებელი] ტერიტორიაზე წარმატებული სოვეტიზაცია მოხდა ქ. პორტ-პეტროვსკში⁴⁵ (1917 წ. 2 ნოემბერი) და მის გარშემო მცირე ანკლავში; შემდეგ – აფშერონის ნახევარკუნძულზე ქ. ბაქოსა და აფშერონის ნავთობსარეწების ჩათვლით (1917 წ. 15 ნოემბერი), ასევე ქ. ნოვოროსიისკში (1917 წ. 6 დეკემბერი), საიდანაც გავრცელდა შავი ზღვის მთელ გუბერნიაზე⁴⁶ (1917 წ. 14

⁴⁵ რფ-ის დაღესტნის რესპუბლიკის დედაქალაქი მახაჩყალა; სახელი გადაერქვა 1921 წ. დაღესტნელი (ეროვნებით ავარელი) რევოლუციონერის მახაჩ (ფსევდონიმი; ნამდვილი სახელი მუჰამედ-ალი) დახადავეის პატივსაცემად.

⁴⁶ გუბერნია (ძვ. ბერძ. *κυβερνήτης*-დან ლათ. *Gubernator* – „მესაჭე“) – პეტრე I დროს რუსეთში ჩამოყალიბებული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფისა და ადგილობრივი მმართველობის უმაღლესი ერთეული. გუბერნიებს მხარეების მიხედვით მართავდნენ სხვადასხვა განსაკუთრებული დაწესებით, გარდა ე. წ. „ევროპული რუსეთის“ გუბერნიებისა, რომლებიც გუბერნიების საერთო დაწესებით (Однѣе управленіе губернскае – საკანონმდებლო აქტის სახელწოდება) მართავდნენ. 1914 წ. კავკასიის (კავკასიის მხარის) შემადგენლობაში შედიოდნენ: ბაქოს, ელიზავეტპოლის (ელისავეტპოლის), ერივანის, სტავროპოლის (არ შედიოდა კავკასიის სამეფისნაცვლოში, იმართებოდა როგორც ევროპული რუსეთის გუბერნია), ტფილისის (1849 წლიდან; ახალქალაქის, ახალციხის, ზორჩალოს, გორის, დუშეთის, თელავის, თიანეთის (რუს. Тионет), სიღნაღის, ტფილისის მაზრები), ქუთაისის (1846 წლიდან; ზუგდიდის, ლეჩხუმის, ოზურგეთის, რაჭის, სენაკის, ქუთაისის, შორაპანის მაზრები), შავი ზღვის (ადმინისტრაციული ცენტრი – ნოვოროსიისკი) გუბერნიები.

დეკემბრისთვის).⁴⁷ 1917 წლის ნოემბრის ბოლოსთვის რუსეთის ბოლშევიკური ხელისუფლების მხარდაჭერაზე განაცხადეს თვითორგანიზებულმა საბჭოებმა იმ დროისთვის ჯერ კიდევ რუსეთის ჯარის მიერ ოკუპირებულ ქალაქებში ტრაპიზონში (აღმოსავლეთ თურქეთში) და ქაზიანში (ჩრდილოეთ ირანში)

1917 წლის 28 ნოემბერს ტფილისში⁴⁸ ჩამოყალიბდა ამიერკავკასიის კომისარიატი, – პოპულარობადაკარგული „ოზაკომის“ შემცვლელი, და თავის თავზე აიღო ავტონომიური კოალიციური მთავრობის, რომელსაც მთელ სამხრეთ კავკასიასა და ოტომანთა იმპერიის ოკუპირებულ მომიჯნავე მიწებზე კონტროლის პრეტენზია ჰქონდა, ფუნქცია. ეს მთავრობა ოთხი დღით ადრე შემდგარი კონფერენციის გადაწყვეტილებით ჩამოყალიბდა ადგილობრივი საბჭოების, პროფესიული კავშირების, ასევე სხვა პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების წარმომადგენლების საგანგებო ერთობლივი, საზოგადოებრივი უსაფრთხოების რეგიონალური კომიტეტის ინიციატივით. თავისი არსებობის დასაწყისიდანვე ეს ახალი მთავრობა არ მიისწრაფოდა რუსეთისგან მთლიანად გამოყოფისკენ. მან მხოლოდ თავის თავზე აიღო დროებითი ადმინისტრაციის ფუნქციები, რომელსაც უნდა

⁴⁷ მოცემული წიგნის შეზღუდული ჩარჩოები რუსეთის ყოფილი იმპერიის ზოგიერთ რეგიონში სოვეტიზაციის წარმატებისა და მის სხვა რეგიონებში ბოლშევიზმის მიუღებლობის გამომწვევი მიზეზების დაწვრილებითი ანალიზის აქ მოცემის საშუალებას არ იძლევიან. მაგრამ გუსტავ ლებონის, რიჩარდ პაიპსისა და ნიკოლა (ნიკოლას) ვერტის ანალიტიკურ გამოკვლევებზე, ასევე ანტონ დენიკინის, ლევ ტროცკისა და აღწერილი მოვლენების სხვა კომპეტენტური მონაწილეების მემუარებზე დაყრდნობით შეიძლება გავაკეთოთ დასკვნა იმის შესახებ, რომ რუსი ხალხის უმრავლესობის მიერ ბოლშევიზმის პასიური მიუღებლობის მიუხედავად მან პრაქტიკულად გაიმარჯვა ყველგან, სადაც მისმა ოპონენტებმა ალტერნატიულ იდეოლოგიაზე ან ადგილობრივი თვითმმართველობის ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ტრადიციებზე დაყრდნობა ვერ შეძლეს.

⁴⁸ თბილისის სახელწოდების ძველი ფორმა. ეტიმოლოგია მომდინარეობს ძველი ქართული სიტყვისაგან „ტფილი“ (თბილი). 1936 წლამდე რუსულ ენაში გამოიყენებოდა ბერძნული ლიტერატურიდან ათვისებული სახელწოდება Тифлис (რეფორმამდე Тифлісь). ქართული ენაც ამ წლამდე იყენებდა სიტყვას „ტფილისი“.

ემართა რეგიონი სრულიად რუსეთის დემოკრატიულად არჩეული დამფუძნებელი კრების მოწვევამდე, რომლის მსვლელობაში რუსეთის მომავალი სახელმწიფოს ფორმატზე გადაწყვეტილება უნდა მიეღოთ.⁴⁹

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ 1917 წლის შემოდგომით სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკური ელიტები ასევე არ გეგმავდნენ დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოების შექმნას. ამიერკავკასიის კომისარიატის შექმნამდე რამდენიმე კვირით ადრე ტფილისში ჩატარდა არჩევნები სომხურ და ქართულ ეროვნულ საბჭოებში, რომელთაგან არც ერთი თავისი ხალხისთვის დამოუკიდებელი ეროვნული სახელმწიფოს შექმნას არ გეგმავდა. 1917 წლის 11-დან 25 ოქტომბრამდე ჩატარებულ სრულიად რუსეთის სომხების კონგრესზე გაბატონებულ პოლიტიკურ ძალად პარტია დამნაკცუთიუნი გამოჩნდა, იმავე წლის 19-დან 23 ნოემბრამდე ჩატარებულ ქართულ კონგრესზე წამყვანი პარტია სოციალ-დემოკრატები (მენშევიკები) იყვნენ. თითოეულ დასახელებულ კონგრესზე, სადაც ბოლშევიკების გარდა ყველა პოლიტიკური პარტია იყო წარმოდგენილი, აირჩიეს შესაბამისი ეროვნული საბჭოები და პროგრამული რეზოლუციები მიიღეს. სომხურ ეროვნულ კონგრესზე განხილული ერთ-ერთი უმთავრესი საკითხი სამხრეთ კავკასიის ადმინისტრაციული გარდაქმნა იყო. ეს საკითხი საკმაოდ აქტუალური აღმოჩნდა რამდენიმე კვირის შემდეგ ქართულ ეროვნულ კონგრესზე საქართველოს თვითმმართველობის შესახებ მიღებული რეზოლუციის გათვალისწინებით, რამდენადაც გუბერნიების, მაზრების⁵⁰ და ოლქების ძველი იმპერიული საზღვრები საქართველოს (იხ. რუკები 15-16 გვ.), სწორედ ისე როგორც სომხეთის, ფარგლების ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას არ იძლეოდნენ.⁵¹ ზემოთ მითითებულ პრობლემაზე

⁴⁹ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence* (Los Angeles, 1969), pp. 107-108.

⁵⁰ მაზრა (რუს. уезд) – რუსეთის ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის პროცესში (XV-XVI სს.) ჩამოყალიბებული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული, დაყოფილი იყო თემებად (волости), XVIII საუკუნის დასაწყისში შევიდა გუბერნიის შემადგენლობაში. სსრკ-ში მაზრებად დაყოფა შემორჩა 1930 წლამდე.

⁵¹ Hovannisian, pp. 86-90.

А.Б. Кадишев, *Интервенция и гражданская война в Закавказье* (Москва, 1960), стр. 31.

პრინციპულად სხვადასხვაგვარი მიდგომა იყო ნაჩვენები რამდენიმე თვით ადრე, ზაფხულის კონფერენციაზე პეტროგრადში, რუსეთის შინაგან საქმეთა მინისტრის ბორის ვესელოვსკისა და ქართველი ადვოკატის ზურაბ ავალოვის თავმჯდომარეობით. სომხებმა შემოიტანეს წინადადება, შექმნილიყო დიდი სომხური პროვინცია, რომელსაც უნდა მოეცვა არა მხოლოდ ერივანის გუბერნიის ტერიტორია, არამედ ასევე ყარსის ოლქის დიდი ნაწილი, ელიზავეტპოლის⁵² გუბერნიის მთიანი ზონა და ტფილისის გუბერნიის ორი – ახალქალაქისა და ბორჩალოს – მაზრა. სომხების ალტერნატიული წინადადება მდგომარეობდა სამი-ოთხი ცალკეული სომხური პროვინციის (არარატი, შირაქი, ვანანდი და, შესაძლოა, სიუნიქი) შექმნაში, რომლებსაც ასევე მთელი ზემოთ ნაჩვენები ტერიტორია უნდა მოეცვათ.⁵³ როგორც შემდეგ თავებში ვნახავთ, დაგეგმილი სომხური პროვინციის (ან რამდენიმე პროვინციის) ტერიტორია შეესაბამებოდა სომხეთის რესპუბლიკის ტერიტორიულ პრეტენზიებს, რომლებიც, პეტროგრადისა და ტფილისის განცხადებების შემდეგ ერთ წელზე ნაკლებ დროში გაახშიანეს. აქ ასევე მნიშვნელოვანია, აღინიშნოს, რომ პეტროგრადში კონფერენციის დროს ქართველი სოციალ-დემოკრატები არ ეწინააღმდეგებოდნენ და ეთნიკური თვითგამორკვევის პრინციპიდან გამომდინარე მხარსაც კი უჭერდნენ ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრების მომავალი სომხური პროვინციის შემადგენლობაში შესვლის იდეას. მეორე მხრივ, ქართველი სოციალ-დემოკრატები ამ გეგმის კატეგორიული წინააღმდეგი იყვნენ, ამტკიცებდნენ, რომ არც ერთ სომხურ პროვინციაში არ უნდა შესულიყო 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატის ხელმოწერის მომენტში ქართლ-კახეთის სამეფოს, ასევე მეფე ერეკლე II-ისთვის იმპერატრიცა ეკატერინა დიდის მიერ შეპირებული რაიმე ქართული ისტორიული ტერიტორია.⁵⁴

⁵² განჯა (აზერბ. Gəncə; ძველ ქართულ და სომხურ მატეანეებში – *განძ*; 1804-1920 წლებში – ელიზავეტპოლი, 1920-1935 წლებში – განჯა, 1935-1989 წლებში – კიროვბადი) – აზერბაიჯანის ფართობის სიდიდით მეორე და მოსახლეობის რაოდენობით მესამე ქალაქი

⁵³ Hovannisian, pp.91-93,

Robert H. Hewsen, *Armenia: a Historical Atlas* (Chicago, 2000), p. 234.

⁵⁴ Hovannisian, p. 92.

Из истории армяно-грузинских взаимоотношений. 1918 год: пограничный конфликт; переговоры; война; соглашение (Тифлис, 1919), стр.10.

მართლაც, 1783 წლისთვის მეფე ირაკლის სამფლობელო მოიცავდა არა მხოლოდ მთელ ტფილისის გუბერნიას ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების გამოკლებით, არამედ მეზობელი – ელიზავეტპოლისა და ერივანის გუბერნიების მნიშვნელოვან ნაწილს. ამავე დროს, ზოგიერთი ზემოთ დასახელებული ტერიტორიების ეთნიკური შემადგენლობის მხედველობაში მიღებით დაგვეგმილ საქართველოში მათი ჩართვის წინადადება არარეალურად გამოიყურებოდა. მიუხედავად ამისა, XX საუკუნის დასაწყისის ქართული საზოგადოების დიდი ნაწილის თვალსაზრისით ძირძველი ქართული მიწები უდავოდ მოიცავდნენ ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიების ტერიტორიას, ბათუმის ოლქს, ყარსის ოლქის თითქმის ნახევარს [არტაანისა (არდაღანი) და ოლთისის (ოლთუს) ოკრუგები⁵⁵], ასევე ზაქათალის ოკრუგს.⁵⁶ 1917 წლის ზაფხულში პეტროგრადის კონფერენციაზე აქვერ შეიხ-ულისლამოვის მიერ არტიკულირებული იყო თათრების⁵⁷

M. Varandian, *Le conflit armeno-georgien et la guerre du Caucase* (Paris, 1919), p.75.

⁵⁵ ოკრუგი (ინგ. region, district; გერმ. Bezirk, Kreis; რუს. округ, дистрикт; ქართულად ხშირად თარგმნიან – „ოლქი“) – რუსეთის იმპერიაში ზოგიერთი გუბერნიისა და ოლქის შემადგენელი ნაწილი; განსაკუთრებული, გუბერნიასთან გათანაბრებული ოკრუგები – ზაქათალის ოკრუგი (1859 წლიდან; შემდგომში შევიდა აზერბაიჯანის სსრ-ში), სოხუმის (1883 წლიდან).

⁵⁶ *Из истории армяно-грузинских взаимоотношений*, с. 68.

⁵⁷ აქ და ქვემოთ გამოყენებულია XX საუკუნის დასაწყისში კავკასიაში თანამედროვე აზერბაიჯანელების წინაპრების აღსანიშნავად მიღებული ტერმინი „თათრები“ (ავტ.).

სალაპარაკო ქართულ ენაში „თათრებს“ უწოდებდნენ ყველა მუსლიმანს ამიერკავკასიაში. ისინი, ვინც ახლა აზერბაიჯანელებად არიან ცნობილი, 1918 წლამდე თავს უბრალოდ მუსლიმანებს უწოდებდნენ, გასაგებია, მათი ნახევარი იყვნენ: *თათები* – კავკასიელი სპარსელები, ამიერკავკასიის სპარსელები, ირანული ეთნოსი, ლაპარაკობენ ირანული ენების სამხრეთ-დასავლეთ ჯგუფის თათურ ენაზე, აზერბაიჯანელებად ახლა მათი 90% ითვლება; *თალიშები* (tolışon) – ირანული წარმოშობის ეთნოსი, მათი ენა ირანული ენების სამხრეთ-დასავლეთ ჯგუფის თათი-თალიშური დიალექტია; *ყარაფაყალები* (აზერბ. Qarapapaqlar, თურქ. Karapapaklar – სიტყვასიტყვით „შავი ფაფახები“. თურქეთში უფრო გავრცელებულია სახელწოდება „თერექემე“) – თურქეთში, ირანში,

(აზერბაიჯანელების) წინადადებაც სამხრეთ კავკასიის სხვაგვარად მოწყობის შესახებ. ისლამოვი წინადადებას აყენებდა, უარი ეთქვათ დიდ მრავალეროვნულ გუბერნიებსა და მაზრებზე და სამხრეთ კავკასია დაეყოთ წვრილ, მაგრამ მონოეთნიკურ კანტონებად – მის ზოგიერთ გუბერნიაში მხარის რთული ეთნიკური შემადგენლობისა და „ეთნიკური მონაცვლეობის“ პირობებში ყველაზე მეტად მისაღები ვარიანტის სახით. ამ გეგმის რეალიზაციის შემთხვევაში ზოგიერთი სომხური კანტონი მუსლიმანური კანტონებით გარშემორტყმული აღმოჩნდებოდა, და პირიქით – ზოგიერთი თათრული ან ქურთული კანტონი სომხური კანტონებით იქნებოდა გარშემორტყმული. მაგრამ არცერთი ზემოთ მოყვანილი გეგმა ცხოვრებაში არ განხორციელებულა არც 1917-1918 წლების ზამთარში, არც შემდგომი რამდენიმე წლის განმავლობაში, რადგან ამიერკავკასიის კომისარიატს თავისი შექმნის დღიდან პირველი თვეების განმავლობაში ბევრად უფრო დრამატული პრობლემების გადაწყვეტაზე მოუხდა კონცენტრირება.

აღწერილ პერიოდში ამიერკავკასიის კომისარიატის მსგავსი ავტონომიური ადმინისტრაციები ჩამოყალიბდნენ ჩრდილო კავკასიაშიც. მათ რიცხვში შედიოდა 1917 წლის ნოემბრის ბოლოს *ყუბანის რადას* (ყუბანის კაზაკების არჩევითი საკანონმდებლო ორგანო) გადაწყვეტილებით ჩამოყალიბებული ანტიბოლშევიკური საოლქო მთავრობა ეკატერინოდარში (ყუბანის ოლქის დედაქალაქში), ასევე 1917 წლის 14 დეკემბერს ვლადიკავკაზში (თერგის ოლქის დედაქალაქში) ჩამოყალიბებული *თერგ-დაღესტნის დროებითი მთავრობა*. *თერგ-დაღესტნის მთავრობის* შექმნასთან ერთდროულად *ჩრდილოეთ კავკასიისა და დაღესტნის გაერთიანებული მთიელთა კავშირის* ცენტრალურმა კომიტეტმა გამოაცხადა *მთიელთა ავტონომია*, რომელიც შემდეგ ცნობილი იყო როგორც „მთიელთა პირველი რესპუბლიკა“.⁵⁸ ეს კვაზისახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი პრეტენზიას აცხადებდა დაღესტნის

აზერბაიჯანსა და საქართველოში მცხოვრები თურქულენოვანი ეთნოსი; *აღიარდა* კები.

⁵⁸ კოსოვის თანახმად ამ ორგანიზაციის ოფიციალური სახელწოდება იყო „ჩრდილოეთ კავკასიის გაერთიანებული ხალხების კავშირი“.

ოლქზე, ასევე თერგის ოლქის მთიელებით დასახლებულ რაიონებზე.⁵⁹

ამგვარად, ბოლშევიზმთან ოპოზიცია ყოფილი რუსული კავკასიის დაშლის დასაწყისს აღნიშნავდა. 1918 წლის 19 იანვარს სანკტ-პეტერბურგში ბოლშევიკების მიერ სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი კრების დაშლა შემდეგი ნაბიჯი გახდა ახალი დამოუკიდებელი სახელმწიფოების შექმნის გზაზე ოლქებში, რომლებმაც სოვეტიზაცია არ ცნეს. უკანასკნელი მოვლენიდან ცხრა დღის შემდეგ ეკატერინოდარში (ყუბანის ოლქი) გამოცხადდა დამოუკიდებელი ყუბანის სახალხო რესპუბლიკა, კიდევ სამი დღის შემდეგ კი ამიერკავკასიის კომისარიატმა მიიღო გადაწყვეტილება ამიერკავკასიის სეიმის (ამიერკავკასიის დამფუძნებელი კრების), რომელსაც სამხრეთ კავკასიის პირველი კანონიერი მთავრობა უნდა ჩამოეყალიბებინა, მოწვევის შესახებ. ერთი თვეც არ იყო გასული, რომ 1918 წლის 23 თებერვალს ტფილისში ჩატარდა ამიერკავკასიის სეიმის პირველი სხდომა. რადგან სეიმის ყველა წევრი სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი კრების დელეგატი იყო, რომლებიც სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის მიერ დემოკრატიულად იყვნენ არჩეულნი, ამიერკავკასიის სეიმი შეიძლება რეგიონის პირველ, რუსეთის ცენტრალური საბჭოთა მთავრობისგან ფაქტიურად დამოუკიდებელ საკანონმდებლო ორგანოდ ჩაითვალოს.

მაგრამ რუსეთის იმპერიის დაშლა არა მხოლოდ „მთავრობათა აღლუმში“, არამედ ეთნიკური და რელიგიური კონფლიქტების, რომლებიც მონარქიის ლიკვიდაციამდე მკაცრი კონტროლის ქვეშ იყვნენ მოქცეულნი, გამწვავებაში გამჟღავნდა. კავკასიაში შეიარაღებული ეთნიკური შეტაკებები ჯერ კიდევ 1917 წლის მაისში დაიწყო. პირველი ასეთი შეტაკებები მოხდა თერგის ოლქში – ძირითადად ერთი მხრიდან მთიელ მუსლიმანებსა⁶⁰ და მეორე მხრივ კაზაკებს, კოლონისტებსა და ორგანიზებულ დეზერტირებს

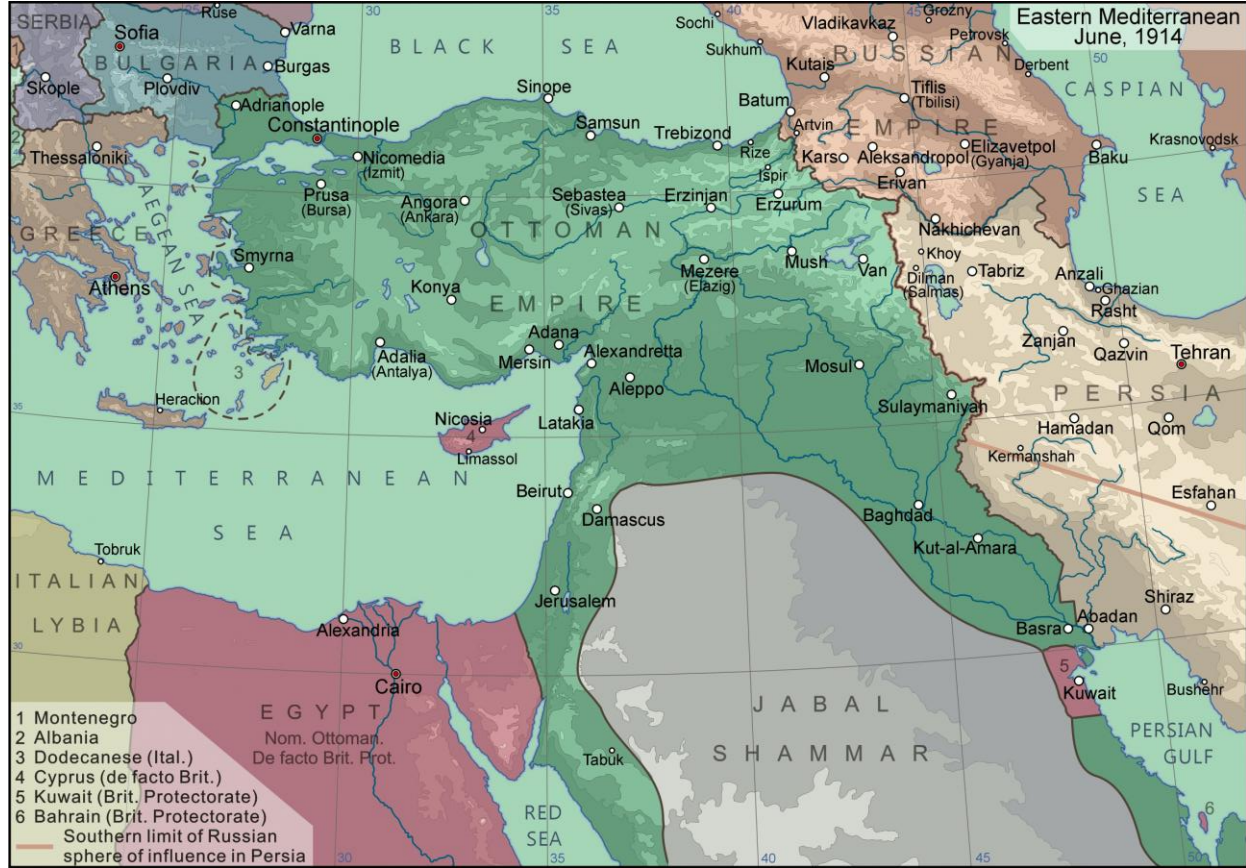
⁵⁹ ფაქტიურად ეგრეთ წოდებული „მთის რესპუბლიკა“ უფრო *გაერთიანებული მთიელების კავშირის* ცკ-სთან ვირტუალურ წარმონაქმნი იყო „მთავრობის“ სახით, რომელსაც დაღესტანში და მთიან ჩეჩნეთში მხოლოდ რამდენიმე მცირე ანკლავზე ჰქონდა არასრული ძალაუფლება.

⁶⁰ ჩრდილოკავკასიელი ქრისტიანი მთიელები (ოსები და მონათლული ჩერქეზები) ეთნოსშორის კონფლიქტების მსვლელობაში, როგორც წესი, რუსების მხარეს იჭერდნენ.

შორის.⁶¹ 1918 წლის დასაწყისიდან ეთნიკური ძალადობა გავრცელდა სამხრეთ კავკასიაშიც. ასე, 1918 წლის იანვარში მუსლიმანთა შეიარაღებული ბანდებმა დაიწყეს თავდასხმა მულანში (ლენქორანის მაზრა ბაქოს გუბერნიის ჯევადის მაზრის მასთან მიჯრილი უბნებით) ადრე ჩასახლებულ რუს და უკრაინელ კილონისტ გლეხებზე. თვის ბოლოს ჩრდილო მულანის სლავურენოვანი მოსახლეობა ამოჟლეტილი იყო, ამავე დროს სამხრეთ მულანში კოლონისტებმა თავდაცვის ორგანიზება გააკეთეს და თავის მხრივ ცეცხლს და მახვილს მისცეს ადგილობრივი მუსლიმანური (თიურქულ- და ირანულენოვანი) დასახლებები. 1918 წლის თებერვლის ბოლოსთვის მთელი მაზრა სასტიკი სამოქალაქო ომის ასპარეზი გახდა, რასაც თან ახლდა მხეცური საქციელი ერთმანეთის მიმართ.⁶² საუბედუროდ ყველა აღწერილი მოვლენა მხოლოდ დასაწყისი იყო ტრაგედიისა, რომელმაც რამდენიმე თვის განმავლობაში თითქმის მთელი რეგიონი მოიცვა.

⁶¹ Pshemakho Kosok, “Revolution and Sovietization in the North Caucasus”, *Caucasian Review*, 1955, No.1, pp. 47-54.

⁶² В.А. Добрынин, *Оборона Мугани, 1918-1919 : записки кавказского пограничника* (Париж, 1923), стр. 4-46 и 64.

ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF THE SOUTH CAUCASUS 1900 -1914

კავკასიის არმიის შტაბის უფროსი გენერალი ნიკოლაი იუდენიჩი (ზის მარჯვნივ) ოპერაციების გეგმის დამუშავების დროს (1915 წლის თებერვალი)

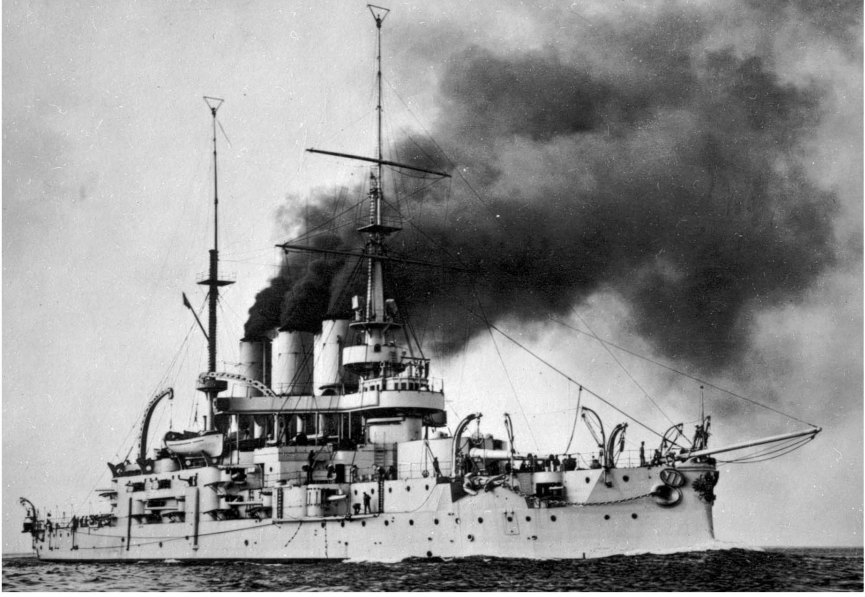
„რუსეთი და თურქეთი“
(1915 წლის რუსული პროპაგანდისტული პლაკატი)

ენვერ-ფაშა

თურქი გენერლები კავკასიის ფრონტზე (1915 წ. თებერვალი)

რუსული ჯავსნოსანი „პანტელეიმონი“ (ყოფილი „პოტიომკინი“) ანატოლიის სანაპიროსთან (1916)

რუსი ჯარისკაცები ხელში ჩაგდებული თურქული დროშებით (1916)

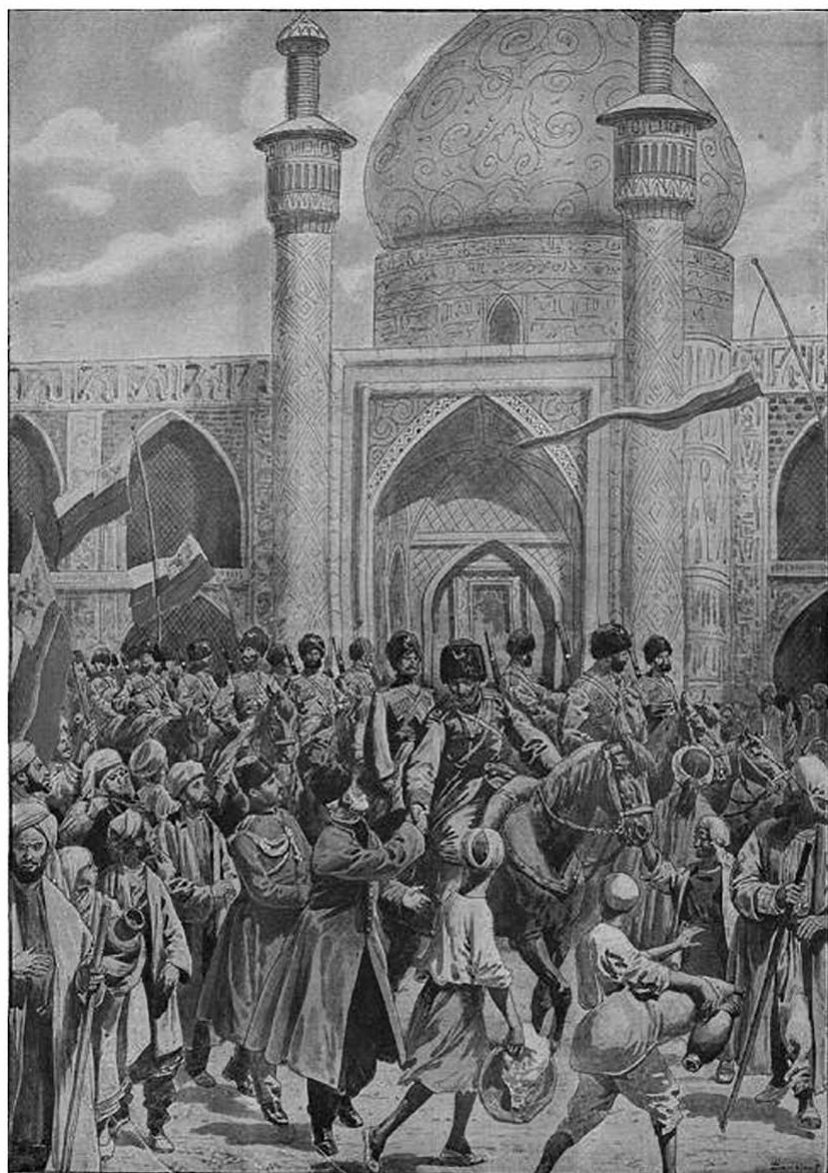
რუსი ჯარების მიერ ოკუპირებული ტრაპიზონი (1916)

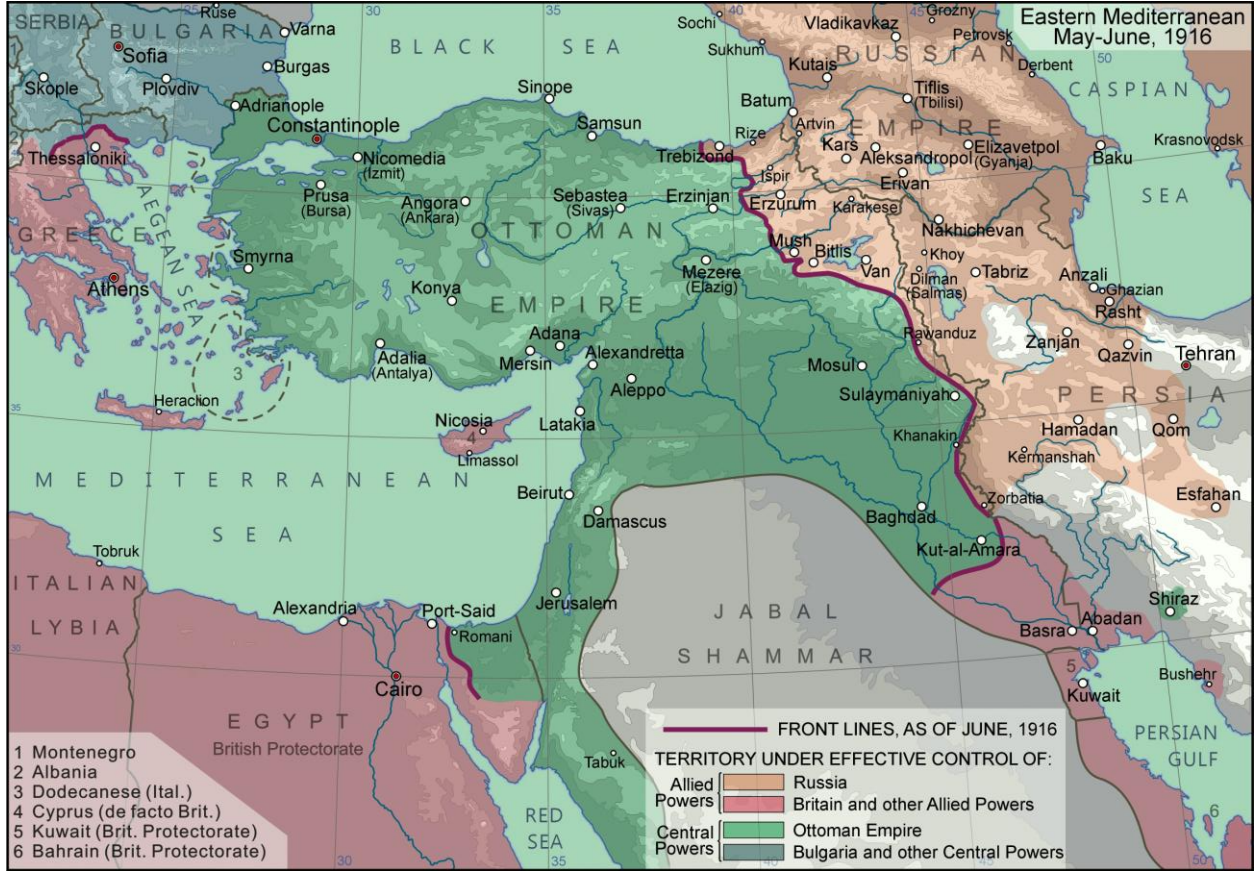
ტრაპიზონელი ქრისტიანები მიესალმებიან რუსულ ჯარს
(1916 წ. აპრილი)

ლიუდმილა ზომერი (ტფილისის ლუდის ქარხანა „დიტრიხის“ ("Дитрихъ") დირექტორის ნესტორ ზომერის ქალიშვილი) კავკასიის ფრონტზე ბრძოლების მსვლელობაში მოწყალების და იყო და მოწინააღმდეგის ცეცხლის ქვეშ წინა ხაზიდან დაჭრილები გამოყავდა. დაჯილდოებული იყო წმ. გიორგის IV და III ხარისხის ჯვრებით.

რუსული ჯარები შედიან ისპაანში (1916 წ. მარტი)

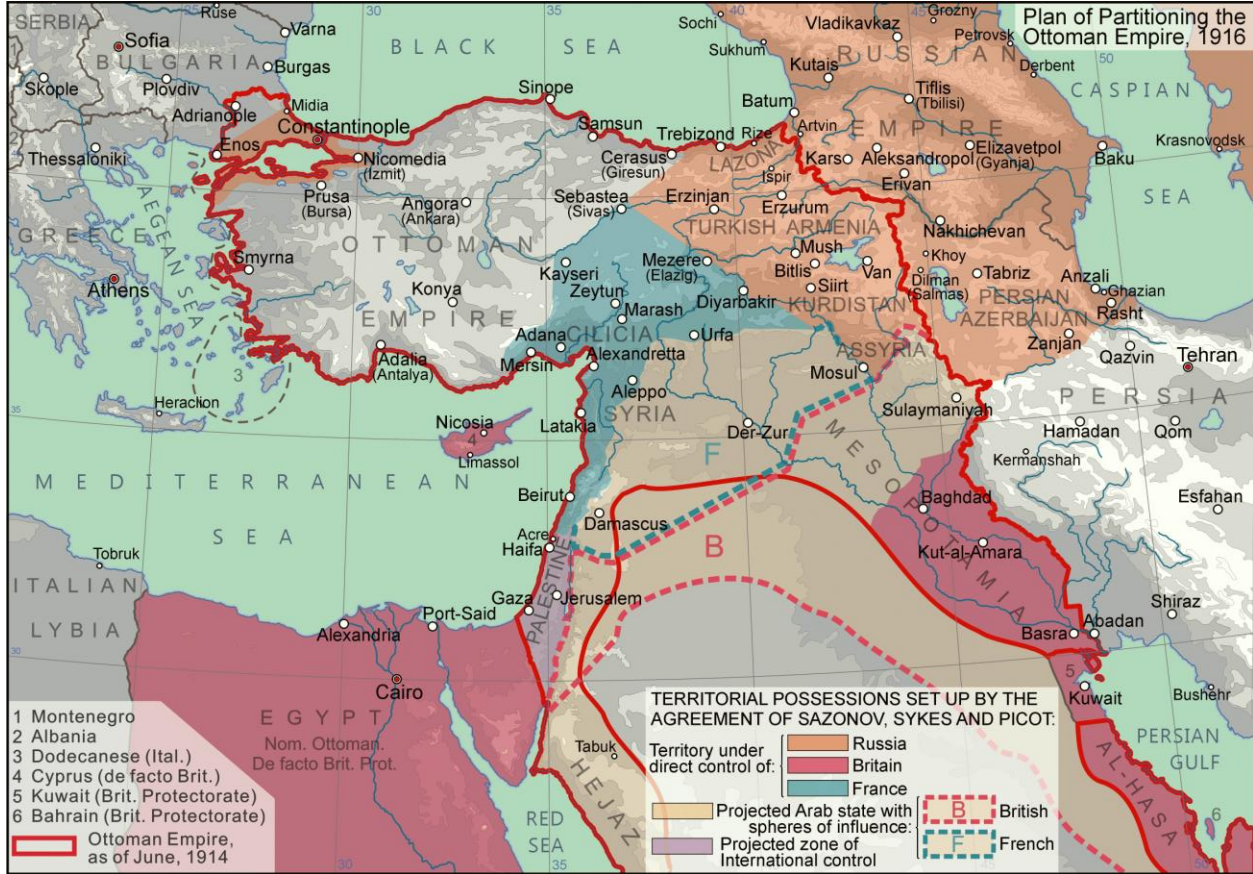
ფრანსუა ჟორჟ პიკო

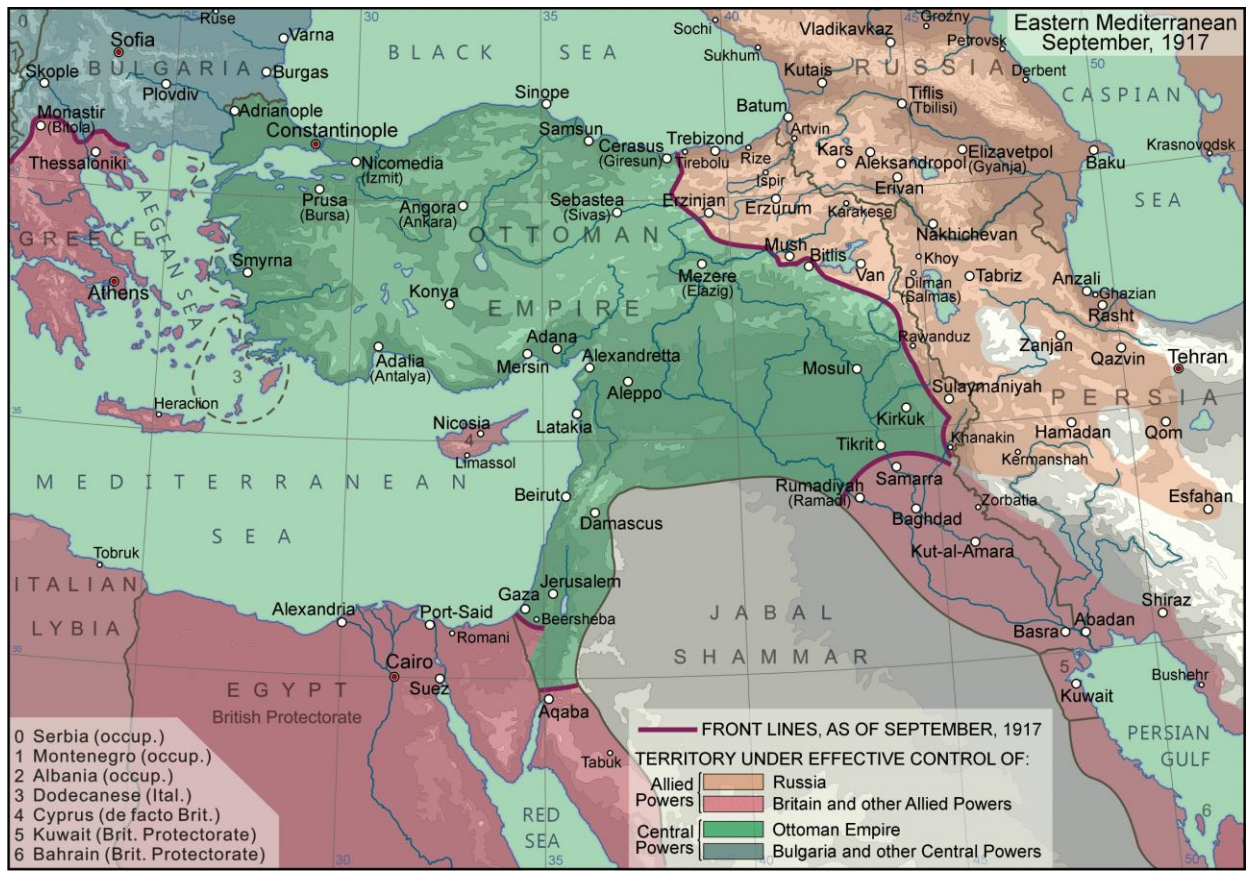

სერგეი საზონოვი

სერ მარკ საიქსი

იმპერატორი ნიკოლოზ II გადადგომამდე ცოტა ხნით ადრე

1917 წლის გერმანული კარიკატურა, გამოხატავს თებერვლის (მარტის) რევოლუციის შემდეგ რუსეთის არმიის დაშლას

ვეკიბ-ფაშა (ზის შუაში)

თურქი ჯარისკაცები-ავიამექანიკოსები
კავკასიის ფრონტზე (1917 წ.)

კავკასიის ფრონტის სარდლობა (1917 წლის ბოლო)

რუსეთის არმიის ოფიცრები კავკასიის ფრონტზე (1917)

გენერალი ლიონელ დენსტერვილი

დენსტერვილის „ბრიტანელი“ ჯარისკაცები ჰამადანში (1917 წ. ბოლო)

